

XALQARO INSON HUQUQLARIDA QOCHOQLAR HUQUQI VA UNI HIMOYA QILISH MEKANIZMI

*Qashqadaryo viloyati adliya boshqarmasi
boshlig'i birinchi o'rinbosari
Isoqov Alisher Raxmatullayevich*

Annotatsiya: ushbu maqolada hozirgi kundagi inson huquqlarining eng dolzarb kategoriyalaridan biri bo'lmish qochoqlar mavzusi va uni xalqaro maydonda himoya qilishning zamonaviy mexanizmlari ilmiy nazariy jihatdan tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: jismoniy shaxs, qochoq, boshpana, Birlashgan Millatlar Tashkilotining Qochqinlar bo'yicha Oliy Komissarligi (UNHCR).

ПРАВО БЕЖЕНЦА В МЕЖДУНАРОДНЫХ ПРАВАХ ЧЕЛОВЕКА И МЕХАНИЗМ ЕГО ЗАЩИТЫ

*Управление юстиции Кашкадарьинской области
первый заместитель руководителя
Исаков Алишер Рахматуллаевич*

Аннотация: в статье представлен научно-теоретический анализ темы беженцев, одной из наиболее активных категорий прав человека сегодня, и современных механизмов ее защиты на международной арене.

Ключевые слова: человек, беженец, убежище, Управление Верховного комиссара ООН по делам беженцев (УВКБ ООН).

Bugungi kundagi global muammolardan biri bu, albatta, yer yuzidagi qochoqar sonining ortib borishidir. Global so'zining qo'shib ishatilishi esa bu muammoning naqadar jiddiy ekanligini ko'rsatib beradi, chunki bu muammoning subyektini, albatta, jismoniy shaxs hisoblanadi va uning uy-joyi bu mamlakatda qochoq huquqiy maqomini olganligi bilan izohlanadi.

Qochqin, shartli ravishda, o'z vatanining himoyasidan mahrum bo'lgan va ta'qibdan asosli qo'rquv tufayli u erga qaytishni istamaydigan yoki qaytolmaydigan shaxsdir. Bunday shaxs, agar ular rasman boshpana so'rab murojaat qilsalar, o'zlari bo'lib turgan davlat yoki Birlashgan Millatlar Tashkilotining Qochqinlar bo'yicha Oliy Komissarligi (UNHCR) tomonidan qochqin maqomini bermaguncha, boshpana izlovchi deb nomlanishi mumkin.

Qochoqlarning, qochoq atamasining tarixiy shakliga nazar tashlaydigan bo'lsak, boshqa tillardagi shunga o'xshash atamalar o'ziga xos aholining kelib chiqqan joydan

ko‘chishi bilan bog‘liq voqealarni tasvirlaydi, masalan, Bibliyadagi ma‘lumotlar asosida Ossuriya istilosidan (miloddan avvalgi 740-yillarda) qochgan isroilliklar yoki Muhammad (s.a.v) va uning muhojir hamrohlari Makkadagi zulmdan qochib Yasrib (keyinchalik Madina)da yordamchilari bilan joylashganligi. Ingliz tilida “qochoq” atamasi “refuge” so‘zining o‘zagidan kelib chiqqan bo‘lib, qadimgi fransuzcha “refuge” so‘zini qamrab olib, “yashash joyi” degan ma‘noni anglatadi. Bu “boshpana yoki xavf yoki qayg‘udan himoya”, lotincha fugere, “qochish” va refugium, “boshpana olish, qaytib qochadigan joy” degan ma‘noni anglatadi. G‘arb tarixida bu atama birinchi marta 1540-yilda Fontenbloning farmonidan so‘ng katolik ta‘qibiga qarshi xavfsiz joy qidirayotgan fransuz protestant gugenotlariga nisbatan qo‘llanilgan. Bu so‘z ingliz tilida fransuz gugenotlarining 1685-yildagi Fontanblo farmoni (1598-yildagi Nant farmonining bekor qilinishi) va Angliya va Shotlandiyada 1687-yilgi Indulgensiya deklaratsiyasidan so‘ng ko‘p sonli bo‘lib Britaniyaga qochib ketganlarida paydo bo‘lgan. Bu so‘z “boshpana so‘ragan kishi” degan ma‘noni anglatardi, taxminan 1916-yilgacha u “uydan qochgan” degan ma‘noga aylangan edi.

Qochoqlarga XX-XXI asrlarda berilgan eng yangi ta‘rif haqida to‘xtaladigan bo‘lsak, xalqaro qochqinlar maqomining birinchi zamonaviy ta‘rifi 1921-yilda Millatlar Ligasining Qochqinlar bo‘yicha Komissiyasi tomonidan berilgan. Ikkinchi jahon urushidan keyin Sharqiy Yevropadan qochgan ko‘p sonli odamlarga javoban, BMTning 1951-yildagi Qochqinlar to‘g‘risidagi konvensiyasi qochqinga nisbatan (1.A.2-moddada) quyidagi ta‘riflarni bergan: irqi, dini, millati, ma‘lum bir ijtimoiy guruhga mansubligi yoki siyosiy qarashlari sababli ta‘qib qilinishidan asosli qo‘rquv tufayli o‘z fuqaroligi bo‘lgan mamlakatdan tashqarida bo‘lsa va bunday qo‘rquv tufayli asosiy huquq va erkinliklaridan foydalanolmasa yoki foydalanishi taqiqlangan bo‘lsa, ichki qarama qarshiliklar yoki siyosiy jarayonlar va hodisalar natijasida o‘zining sobiq doimiy yashash joyidan tashqarida bo‘lgan, u yerga qaytishga qodir bo‘lmagan yoki bunda qo‘rquv tufayli qaytishni istamagan kishi qochoq hisoblanadi. 1967-yilda esa, bu ta‘rif BMTning Qochqinlar maqomi to‘g‘risidagi protokolida o‘z ifodasini topgan va tasdiqlangan. Afrika birligi tashkiloti tomonidan qabul qilingan Afrikadagi qochqinlar muammolarining o‘ziga xos jihatlarini tartibga soluvchi konvensiya 1969-yilda 1951-yildagi ta‘rifni kengaytirdi: unga ko‘ra, tashqi tajovuz, bosqinchilik, chet el hukmronligi yoki o‘z mamlakati yoki uning bir qismida yoki butun hududida jamoat tartibini jiddiy ravishda buzuvchi hodisalar tufayli boshqa joyda boshpana izlash uchun o‘zining doimiy yashash joyini tark etishga majbur bo‘lgan har bir shaxs uning kelib chiqishidan yoki qaysi fuqarolikka egaligidan qa‘tiy nazar qochoq maqomidadir. 1984-yilgi mintaqaviy, Lotin Amerikasi mamlakatlari uchun mutlaqo deklarativ xususiyatga ega bo‘lgan Kartahena Qochqinlar to‘g‘risidagi deklaratsiyasi quyidagilarni o‘z ichiga oladi: umumiy zo‘ravonlik, xorijiy tajovuz, ichki nizolar, inson huquqlarining ommaviy buzilishi yoki jamoat tartibini jiddiy ravishda buzgan boshqa holatlar tufayli

o‘z hayoti, xavfsizligi yoki erkinligi tahdid ostida bo‘lganligi sababli o‘z mamlakatini tark etgan shaxslar qochoq huquqiy maqomidagi shaxslardir. 2011-yil holatiga ko‘ra, 1951-yildagi ta‘rifga qo‘shimcha ravishda Birlashgan Millatlar Tashkilotining Qochqinlar bo‘yicha Oliy Komissarligi (UNHCR) o‘zi quyidagi shaxslarni qochqin sifatida tan oladi: yalpi zo‘ravonlik yoki jamoat tartibini jiddiy ravishda buzadigan hodisalar natijasida hayot, shaxsiy daxlsizlik yoki erkinlikka jiddiy va to‘g‘ridan to‘g‘ri tahdidlar tufayli o‘z fuqaroligini yuqotadigan yoki doimiy yashash joyidan tashqarida bo‘lgan va u yerga qaytib kela olmaydiganlardir.

Bu ta‘riflarni yana ko‘plab keltirib o‘tishimiz mumkin, ammo bu shaxslarning dunyo bo‘ylab har yili ko‘payib borishi esa bu ta‘riflarni hali ko‘p almashtirish mumkinligini keltirib chiqarishi mumkin, bunday murakkab jarayonni oldini olish, har bir insonni munosib hayotda yashash huquqlarini ta‘minlash esa butun dunyo afkor ommasining umumiy bo‘lgan muammosidir, mana shunday muammoni hal qilishda hozirgi kunda xaqlaro tashkilotlar va hukumatlar katta rol o‘ynab bormoqdalar. Quyida qochoqlar, migrantlar, boshpana so‘rovchilar to‘g‘risida umumiy ma‘lumotlar va ularning hammasini umumiy nom bilan qochoq, shartli ravishda esa, shu kabi turlarga bo‘linishi ko‘rib chiqiladi.

Umumiy olganda, dunyodagi ko‘pchilik odamlar o‘zlari to‘g‘ilib o‘sgan joyini u yoki bu sabab bilan tark etishadi buning sira ham qo‘rqinchli joyi yuq, ehtimol, ular faqat keyingi qishloq yoki shahargacha ko‘chib o‘tishadi. Ammo ba‘zi odamlar uchun ular o‘z jonajon mamlakatini butunlay tark etishlari kerak - ba‘zan qisqa vaqtga, ba‘zan esa abadiydir, bu esa inson uchun daxshatli holatdir.

Har kuni, har soniya butun dunyo bo‘ylab odamlar hayotlaridagi eng qiyin qarorlardan birini qabul qiladilar: xavfsizroq, yaxshiroq hayot izlab yaqinlarini, uylarini tark etish.

Dunyo bo‘ylab odamlar o‘z hayotlarini boshqa mamlakatlarda davom ettirishga intilishlari uchun ko‘p sabablar bor. Ba‘zi odamlar ish yoki ta‘lim olish uchun uylarini tark etishadi. Boshqalar esa ta‘qiblardan yoki qiynoqlar kabi inson huquqlari buzilishidan qochishga majburdirlar. Millionlab odamlar qurolli to‘qnashuvlar va inqirozlar yoki zo‘ravonliklardan qochib ketishadi. Ba‘zilar boshqa mamlakatlarda ham o‘zlarini xavfsiz his qilmaydilar buning sababi esa uning shaxsi yoki e‘tiqodi, etnik kelib chiqishi, dini, jinsi yoki siyosiy qarashlari tufaylidir. Yaxshi kelajakka umid bilan boshlangan bu sayohatlar ham xavf va qo‘rquvga to‘la bo‘lishi mumkin. Ba‘zi odamlar odam savdosi va boshqa turdagi ekspluatatsiya qurboni bo‘lish xavfi bor. Ayrimlari yangi mamlakatga kelishi bilanoq rasmiylar tomonidan hibsga olinadi. Ular joylashib, yangi hayot qurishni boshlaganlarida, ko‘pchilik kundalik uchraydigan irqchilik, ksenofobiya va kamsitishlarga duch keladi.

Ba'zi odamlar o'zlarini yolg'iz va yakkallangan holda his qilishadi, chunki ular ko'pchiligimiz odatdagidek qabul qiladigan qo'llab-quvvatlash tarmoqlarini - jamoalarimiz, hamkasblarimiz, qarindoshlarimiz va do'stlarimizni yo'qotadilar.

Bizda bu ma'lumotlarni o'rganish bilan talay savollar tug'ilishi mumkin bu savollardan eng muhimi esa – nega odamlar o'z vatanlarini tark etishadi?

Odamlar uchun o'z mamlakatlarida qolish juda qiyin yoki xavfli bo'lishi mumkin bo'lgan ko'plab sabablar mavjud. Masalan, bolalar, ayollar va erkaklar zo'ravonlikdan, urushdan, ochlikdan, o'ta qashshoqlikdan, jinsiy yoki gender yo'nalishi tufayli yoki iqlim o'zgarishi yoki boshqa tabiiy ofatlarning oqibatlaridan qochib ketishadi. Ko'pincha odamlar ushbu qiyin vaziyatlarning kombinatsiyasiga duch kelishadi.

O'z mamlakatlarini tark etgan odamlar har doim ham xavfdan qochib ketavermaydi. Ular boshqa mamlakatda ish topish uchun ko'proq imkoniyatga ega ekanligiga ishonishlari mumkin, chunki ular boshqa joyda imkoniyatlar izlash uchun ta'lim yoki kapitalga ega. Boshqalar allaqachon chet elda yashayotgan qarindoshlari yoki do'stlariga qo'shilishni xohlashlari mumkin. Yoki ular o'qishni boshqa mamlakatda boshlash yoki tugatishga intilishlari mumkin. Odamlar yangi mamlakatda hayot qurish uchun sayohatni boshlashlari uchun juda ko'p turli sabablar mavjud. Yana bizda bir savol tug'ilishi mumkin, qochoq, boshpana izlagan yoki migrant aslida kim va biz ularga qanday ta'rif berishimiz kerak? "Qochqin", "boshpana izlovchi" va "migrant" atamalari ko'chib ketayotgan, o'z mamlakatlarini tark etgan va chegaralarni kesib o'tgan odamlarni tasvirlash uchun ishlatiladi. "Migrant" va "qochoq" atamalari ko'pincha bir-birining o'rnida ishlatiladi, lekin ularni farqlash muhim, chunki ular o'rtasida huquqiy maqom jihatidan farqlar bor.

Qochoq kim? Qochoq - bu o'z mamlakatidan qochib ketgan, chunki u erda jiddiy inson huquqlari buzilishi va ta'qibga uchragan shaxs. Ularning xavfsizligi va

Bu ichki va tashqi guruh o'rtasidagi ziddiyatning ifodasidir hamda boshqasining harakatlaridan shubhalanishda, ularning mavjudligini yo'q qilish istagi va milliylikni yo'qotish qo'rquvida o'zini namoyon qilishi mumkin. Hayoti uchun xavf shunchalik katta ediki, ular o'z davlatlaridan tashqariga chiqib ketish va xavfsizlikni izlashdan boshqa iloji yo'qligini his qilishdi, chunki ularning hukumati ularni bu xavflardan himoya qila olmaydi yoki himoya qilmaydi. Qochqinlar xalqaro himoya huquqiga egadirlar.

Boshpana izlovchi kim? Boshpana izlovchi - o'z mamlakatini tark etgan va boshqa davlatda ta'qiblar va jiddiy inson huquqlari buzilishidan himoyalaniшни so'ragan, lekin hali qonuniy ravishda qochoq sifatida tan olinmagan va boshpana so'rovi bo'yicha qaror qabul qilishni kutayotgan shaxs. Boshpana izlash insonning asosiy huquqlaridandir. Bu huquq xalqaro me'yorlar doirasida har kimga boshpana izlash uchun boshqa davlatga kirishiga ruxsat berilishi kerak deganidir.

Migrant kim? Migrantning xalqaro miqyosda qabul qilingan huquqiy ta’rifi mavjud emas. Aksariyat agentliklar va tashkilotlar muhojirlarni o‘z mamlakatidan tashqarida qolgan, boshpana izlovchi yoki qochqin bo‘lmagan odamlar deb tushunadilar. Ba’zi muhojirlar, masalan, ishlash, o‘qish yoki oilaga qo‘shilish istagi tufayli o‘z mamlakatini tark etishadi. Boshqalar esa qashshoqlik, siyosiy tartibsizliklar, to‘dalar zo‘ravonligi, tabiiy ofatlar yoki u yerda mavjud bo‘lgan boshqa jiddiy holatlar tufayli ketishlari kerak deb hisoblaydilar. Ko‘p odamlar qochqinning qonuniy ta’rifiga to‘g‘ri kelmaydi ammo agar ular uyga qaytsalar, xavf ostida qolishlari mumkin. Muhojirlar ta’qibdan qochmagani uchun, ular ko‘chib kelgan mamlakatda qanday maqomga ega bo‘lishidan qat’i nazar, baribir o‘zlarining barcha inson huquqlari himoya qilinishi va hurmat qilinishiga haqli ekanligini tushunish muhimdir. Hukumatlar barcha muhojirlarni irqchilik va ksenofobik zo‘ravonlik, ekspluatatsiya va majburiy mehnatdan himoya qilishi kerak. Migrantlar hech qachon qonuniy sababsiz hibsga olinmasligi yoki o‘z mamlakatlariga qaytishga majburlanmasligi kerak.

Bu kabi qator muammolarning paydo bo‘lishi va ularning xalqaro doirada amal qilishi va bu muammolar butun dunyo mamalakatlari orasida yechim topilishini keltirib chiqaradi, albatta, bu muammoda har bir mamlakatning alohida huquq tizimining mavjudligi prinsipi ham katta rol o‘ynaydi lekin xalqaro huquqdagi assosiy prinsiplarga yuzlanadagan bo‘lsak, har bir shaxs fuqaro bo‘lishga haqli degan konsepsiyani eslab o‘tishimiz kerak. Chunki bunday muammolar butun boshli muammolardir va dunyo miqyosidagi yalpi farovonlikka ta’sir o‘tkazadi. Shuning uchun ham bu muammoning oldini olish maqsadida xalqaro huquq doirasida ham qator hujjatlar qabul qilingan va bularning ijrosini ta’minlash uchun xalqaro doiradagi tashkiliy tuzilmalar mavjud.

Muhojirlar, boshpana izlovchilar, qochoqlarga oid xalqaro va mintaqaviy hujjatlar.

Migrantlar, qochqinlar va boshpana izlovchilarning huquqlari, ular qanday va nima uchun ikkinchi bir mamlakatga kelganidan qat’i nazar, xalqaro huquq bilan himoyalangan. Ular boshqalar bilan bir xil huquqlarga, shuningdek, maxsus yoki umumiy himoyalarga ega, jumladan:

Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi (14-modda), unda har bir inson boshqa mamlakatlarda ta’qibdan boshpana izlash va undan foydalanish huquqiga ega. 1951-yilgi BMTning Qochqinlar to‘g‘risidagi konvensiyasi (va uning 1967-yilgi Protokoli) qochqinlarni ta’qibga uchragan mamlakatlarga qaytarilishdan himoya qiladi. Migrantlar va ularning oilalarini himoya qiluvchi 1990-yilgi Mehnat muhojirlari konvensiyasini misol qilishimiz mumkin.

Qochqinlar bo‘yicha mintaqaviy qonun hujjatlari (jumladan, 1969 yilgi AIT konvensiyasi, 1984 yilgi Kartaxena deklaratsiyasi, umumiy Yevropa boshpana tizimi va Dublin reglamenti).

Qochoqlar to'g'risidagi qiziqarli faktlar:

- ✓ 100 million nafar odamlar mojarolar, ta'qiblar yoki tabiiy ofatlar tufayli majburan ko'chirilgan.
- ✓ Dunyo bo'yicha qochoqlarning taxminiy miqdori 26.3 million kishini tashkil etadi.
- ✓ 5 mingdan ziyod insonlar 2014-yildan buyon mamlakatlar o'rtasida migratsiya paytida halok bo'ldi.
- ✓ Qochoqlarning atigi 17% i yuqori daromadli mamlakatlar tomonidan kutib olingan va boshpana berilgan.
- ✓ Qochoqlarning xalqaro huquq doirasidagi asosiy huquq va erkinliklarini ta'minlash va ularning huquqiy himoyasi sohasidagi ishlarni muvofiqlashtiruvchi tashkilot bu – BMT ning Qochoqlar bo'yicha Oliy Komissarligidir.

Birlashgan Millatlar Tashkilotining Qochoqlar bo'yicha Oliy Komissarligi (UNHCR) (tashkiloti) 1950-yilda, Ikkinchi Jahon urushi paytida, qochib ketgan yoki uylarini yo'qotgan millionlab yevropaliklarga yordam berish uchun tashkil etilgan.

Bugungi kunda, oradan 70 yildan ortiq vaqt o'tgan bo'lsa ham, bu tashkilot butun dunyo bo'ylab qochqinlarni himoya qilish va ularga yordam berishda qattiq ishlamoqda.

1954-yilda BMTning Qochoqlar bo'yicha Oliy komissarligi Yevropada o'zining yangi faoliyati uchun Tinchlik bo'yicha Nobel mukofotiga sazovor bo'ldi²². Ammo ko'p o'tmay, bu tashkilot navbatdagi favqulodda vaziyatga duch keldi. 1956-yilda Vengriya inqilobi paytida 200 ming kishi qo'shni Avstriyaga qochib ketdi. Vengerlarni "birlamchi" qochqinlar deb tan olgan holda, BMTning Qochqinlar bo'yicha Oliy komissarligi ularni joylashtirishga harakat qildi. Ushbu qo'zg'olon va uning oqibatlari insonparvarlik tashkilotlarining kelajakda qochqinlar inqiroziga qarshi kurashish usullarini shakllantirdi.

1960-yillarda Afrika qit'asining qaytatdan kolonizatsiyalashuvi ushbu qit'ada uchraydigan ko'plab qochqinlar falokatining birinchisini keltirib chiqardi. Keyingi yigirma yil davomida Osiyo va Lotin Amerikasidagi ko'plab mojarolarda, BMTning Qochoqlar bo'yicha Oliy komissarligi asosiy hal qiluvchi rol o'ynadi. 1981 yilda bu tashkilot qochoqlarga butun dunyo bo'ylab yordam bergani uchun ikkinchi Nobel Tinchlik mukofotini qo'lga kiritdi.

XXI-asrning boshida Afrika, Yaqin Sharq va Osiyodagi yirik qochqinlar inqirozida BMTning Qochoqlar bo'yicha Oliy komissarligi o'z yordamini ko'rsatdi. Bu davrga kelib shunday tang holat vujudga keldiki, bu muammo ancha muncha dunyoviy tus oldi. Mana shunday murakkab jarayonda bu tashkilot hal qiluvchi rolni o'ynadi

Mana shu davrga kelib Afrika va Lotin Amerikasi kabi dunyoning ba'zi mintaqalarida 1951-yildagi Qochqinlar to'g'risidagi konvensiya qo'shimcha mintaqaviy huquqiy hujjatlar bilan mustahkamlandi.

BMTning Qochoqlar bo'yicha Oliy komissarligi hozirda 137 mamlakatda 18 879 dan ortiq xodimga ega. Bu tashkilot faoliyatining birinchi yilida 300 000 AQSh dollarini tashkil etgan byudjet 2019 yilga kelib 8,6 milliard dollarga o'sdi.

2020 yilda bu tashkilotga asos solinganiga yetmish yil to'ldi. Bu shonli davr mobaynida BMTning Qochoqlar bo'yicha Oliy komissarligi 50 milliondan ortiq qochqinlarga hayotlarini muvaffaqiyatli boshlashlariga yordam berdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 2023y.
2. The 1951 Refugee Convention and its 1967 Protocol.
3. Convention relating to the Status of Refugees.
4. Refugee number statistics taken from 'Refugee', Encyclopædia Britannica CD Edition (2004).
5. Reyhani, Adel-Naim (2022), "Refugees", in Elgar Encyclopedia of Human Rights, Edward Elgar Publishing.
6. Lawrie, N; van Damme, W (2003). "The importance of refugee-host relations: Guinea 1990–2003". *The Lancet*. 362 (9383): 575. doi:10.1016/s0140-6736(03)14124-4. PMID 12938671. S2CID 45829685.